

מסורת אשכנזית על הגעתו של רבי יהודה הלוי לירושלים

א

חודשי חייו האחרונים של ר' יהודה הלוי לוטים בערפל. מתוך אגרות שנתגלו בגניזה הקהירית¹ אנו יודעים שר' יהודה הלוי הפליג ממצרים לארץ ישראל בספינה שעזבה את נמל אלכסנדריה ביום טוב ראשון של שבועות, ו' בסיון ד' תתק"א (1141). מאיגרת אחרת ניתן ללמוד שחודשיים או שלושה אחר כך, בחודש אב או אלול, נפטר ר' יהודה הלוי; האיגרת מוסרת על מיתתם של שלושה חכמים מפורסמים תוך חמישה חודשים: ר' יוסף בן אלשאמי (נפטר בניסן באותה שנה), ר' יוסף אבן מיגאש (נפטר באייר או בסיון), ור' יהודה הלוי, ומכאן הסיקו החוקרים שר' יהודה הלוי נפטר תוך חמישה חודשים מניסן, כלומר באב או באלול של שנת תתק"א. מן העובדה שנסיעה בספינה מאלכסנדריה עד לאחד מן הנמלים הצלבניים של ארץ ישראל נמשכה באותה תקופה כעשרה ימים, ומן הידיעה שר' יהודה הלוי נפטר רק באב או באלול ולא לפני כן, ניתן להסיק בסבירות גבוהה שר' יהודה הלוי אכן הגיע לארץ ישראל².

המסורת המפורסמת על מותו של ר' יהודה הלוי בידי פרש ערבי בשערי ירושלים מובאת על ידי ר' גדליה אבן יחיא, איש קושטא במאה השש עשרה, בספרו 'שלשלת הקבלה'. ואלה דבריו:

וקבלתי מזקן אחד, שבהגיעו אל שערי ירושלים קרע [ריה"ל] את בגדיו והלך בקרסוליו על הארץ לקיים מה שנאמר כי רצו עבדיך את אבניה ואת עפרה יחוננו, והיה אומר הקינה שהוא חיבר האומרת ציון הלא תשאליו וכו'. וישמעאל אחד לבש קנאה עליו מרוב דבקותו, והלך עליו בסוסו וירמסוהו וימיתו³.

1 האגרות נתגלו ונחקרו ופורסמו לראשונה בידי ש"ד גויטיין. מהדורה חדשה שלהן כלולה בספרם של מ' גיל וע' פליישר, 'יהודה הלוי ובני חוגו', ירושלים תשס"א ושם, בעמ' 599-601, נמצאות הפניות למאמריו של גויטיין.

2 פליישר, שם, עמ' 253 והערה 283.

3 שלשלת הקבלה, ירושלים תשכ"ב, עמ' צב. ועיין שירמן-פליישר, 'תולדות השירה העברית בספרד המוסלמית', ירושלים תשנ"ט, עמ' 480.

מסורת על מקום קבורתו של ר' יהודה הלוי ביישוב כבול בגליל באה ב'ספר יוחסין' לר' אברהם זכות, בן המאה החמש עשרה, והיא נשנית באיגרת 'יחוס הצדיקים והחסידים' משנת רמ"ט⁴.

ב

לאחרונה מצאתי בכתב יד אשכנזי ידיעה על הגעתו של ר' יהודה הלוי לירושלים, והיא נושא הדברים שלפנינו. הידיעה נמצאת בכתב יד אוקספורד Mich 571 (קטלוג נויבאואר 1097). לפני שנדון בה, נאמר כמה דברים על כתב היד ועל הידיעה האצורות בו.

שלושת הכרכים של כתב יד אוקספורד (Mich 571, 573, 574), קטלוג נויבאואר 1097-1099) מהווים יחדיו סידור אשכנזי אחד, שנכתב בידי סופר אחד. הסידור עשיר מאוד בפיוטים לימים מיוחדים ולשבתות השנה. הוא כולל בין היתר גם העתקה של הגדה של פסח, מסכת אבות עם הפירוש המיוחס לרש"י, קינות לתשעה באב, יוצרות לכל שבתות השנה ולחלק מן המועדים, רשויות ארמיות לשביעי של פסח ולשבועות, סליחות לתעניות (הנאמרות בחזרת הש"ץ, לפי המנהג העתיק), פיוטים לשבתות חתן ומילה, תפילות פרטיות שונות, שירי הייחוד והכבוד, לוחות של עברונות (סימני השנים של הלוח העברי) ומועדי התקופות, מסכתות קטנות ומדרשים קטנים, ספרי הלכה קטנים, פתרוני חלומות, רשויות לחתנים, זולתות לשבתות שבין פסח לעצרת, ופיוטים שונים בעלי תבניות ספרדיות מספרד, צרפת ואשכנז⁵. הסידור אינו כולל קרובות לשום מועד, שכן הוא איננו 'מחזור' אלא 'סידור'⁶.

נוסח התפילה ואוסף הפיוטים מאפשרים לקבוע שמדובר בסידור של מנהג אשכנז המערבי, כלומר של קהילה מקהילות גרמניה שבאזור הריינוס. כך ניתן ללמוד מנוסח כמה תפילות קבע⁷, מפיוטי שבת הגדול, מרשימת הזולתות לשבתות הספירה, מאוסף הסליחות לתעניות, מן הרשויות לחתנים בשמחת תורה, ומפיוטים אחרים שנהגו דווקא בקהילות אלה. גם הפייטנים האשכנזים המיוצגים בכתב היד הם בעיקר פייטנים בני קהילות הריינוס, ולא פייטני מזרח גרמניה.

4 א' זכות, ספר יוחסין השלם, מהד' צ' פיליפובסקי, לונדון אדינבורג 1857, עמ' 218; 'איגרת "יחוס הצדיקים והחסידים ע"ה הנקברים בארץ הקדושה בארץ ישראל" משנת רמ"ט', מהד' אברהם דוד, קבץ על יד טז (תשס"ב), עמ' 216.

5 כדוגמת 'קונטרס הפיוטים' הנספח למחזור ויטרי.

6 כידוע נחלקים ספרי התפילה האשכנזיים לשלושה סוגים: מחזורים (המיועדים לחזן, והמכילים קרובות ופיוטים לימים נוראים, לימים טובים ולמועדים נוספים), סידורים (המכילים את נוסח תפילות הקבע ופיוטים לשבתות השנה) וסליחות (כתבי יד המכילים אוסף גדול של סליחות לימי התשובה ולמועדים שונים). הקינות לתשעה באב ופיוטי המעריב לכל המועדים נמצאים בדרך כלל במחזורים, אך לעיתים גם בסידורים. סליחות לתעניות ציבור כלולות לעיתים בסידורים ולעיתים באוספי הסליחות.

7 לדוגמא נוסח 'אל ארץ אפים' שלפני הוצאת ספר תורה בחול, ונוסח 'אבינו מלכנו'.

מאידך הזכרנו שהסידור כולל גם פיוטים ספרדיים וצרפתיים שונים. לפני עורכו של כתב היד היה אוסף פיוטים שהגיע מצרפת לאשכנז, ואשר נשתלב בסידור, בעיקר בחלקו האחרון. שילוב כזה טיפוסי למאה השלוש עשרה, שכן בתקופה זו למדו תלמידי חכמים אשכנזיים בישיבות בעלי התוספות בצרפת, ובשובם לגרמניה הביאו איתם פיוטים צרפתיים וספרדיים שהכירו בקהילות צרפת. חלקם אף חיברו פיוטים דומים להם בשובם לאשכנז⁸. הקטע 'שפוך חמתך' שבהגדה של פסח בא בסידור שלפנינו כשהוא כולל לא פחות משבעה פסוקים, אף זאת בהשפעת אחד מן המנהגים הצרפתיים.

לוח העברונות הכלול בכתב היד מתחיל במחזור רס"ו, כלומר בשנת ל"ו (1276), ותאריכי התקופות מתחילים בשנת מ"ט (1289), היא שנת י"ד למחזור רס"ו. נראה, אם כן, שהסידור נכתב בשנת מ"ט.

ג

סופר כתב היד שלפנינו הוסיף כותרות בראש פיוטים רבים הכלולים בו, ובדרך כלל מציינת הכותרת את ייעודו של הפיוט או את שמו של מחבר הפיוט⁹. לעיתים הוא מביא מסורת מיוחדת על נסיבות חיבורו של הפיוט, או את לחנו. בראש הקינה 'ציון הלא תשאלו לשלום עלוביך' של ר' אלעזר הרוקח (שנכתבה כדוגמת 'ציון הלא תשאלו' של ר' יהודה הלוי) נכתב: 'קינה זאת יסד רבי אלעזר בן רבי יב'ק' (=יהודה בר קלונימוס) על אשתו ושתי בנותיו שנהרגו בארפורטא (=ערפורט).

רוב כותרות הייחוס שבכתב היד באות לפני פיוטים של פייטני אשכנז בני המאה השתים עשרה והשלוש עשרה. מיעוטן מתייחס לפיוטים של בעלי התוספות מצרפת (רבנו תם, ר"י הזקן). שני פייטנים זוכים אצל עורך כתב היד להתייחסות מיוחדת: כל פיוטי המהר"ם מרוטנבורג שבכתב היד באים עם כותרת המייחסת אותם ל'מוריני הרב ר' מאיר' וכיוצא בזה, ולרובם נוספת הברכה 'שיחיה' או 'ש'לי'י" (=שיחיה לאורך ימים ושנים)¹⁰. הפייטן השני שאליו יש התייחסות קבועה הוא ר' יהודה הלוי, שפיוטיו מובאים עם כותרת 'מיסוד רבינו יהודה קשטלין' או כיוצא בה¹¹. יש לשים לב שהסופר מכנה את ר' יהודה הלוי בכינוי הקבוע 'רבינו' (ולא ר')

8 המהלך החל עוד במאה השתים עשרה על ידי ר' אפרים מרגנסבורג ותלמידו ר' יואל הלוי, אבי הראב"ה.

9 לדוגמא: 'רשות למפטיר דרבינו יעקב' או: 'מיסוד רבינו ברוך ממגנצא ז'צ'ל'.

10 ברכת החיים שבו מברך סופר כתב היד את המהר"ם (אפילו בסופו של הכרך השלישי) מוכיחה ללא ספק שכתב היד אכן נכתב עוד בחיי המהר"ם. ואכן בשנת 1289, היא השנה ששיערנו שבה נכתב הסידור, היה המהר"ם אסור בבית הסוהר. המהר"ם נפטר בתפיסה בשנת 1293. בכתב היד מועתק גם 'ספר הברכות' שחיבר המהר"ם, וגם לפניו ישנה כותרת דומה.

11 הכינוי 'קשטלין', הידוע גם מכתבי יד אחרים, הוא על שם קשטיליה, האזור הנוצרי של ספרד, ממנו הגיע ר' יהודה הלוי.

המילים 'אשר יסדה' (בלשון נקבה) מבוססות על ההבנה (הסמויה) שהשיר 'ציון הלא תשאל' ידוע לסופר כקינה לתשעה באב. אלא שלדעתו חוברה הקינה ממש בעת ביקורו של ר' יהודה הלוי בירושלים, אחר כך היא הגיעה לאירופה, ואז נשתלבה בסדר הקינות לתשעה באב.

אפשר להניח בביטחון שהמילים 'עם המלך מספרדי' לא נוסחו לראשונה בספרד עצמה, אלא כנראה בצרפת או באשכנז. הכותרת מספרת לנו שר' יהודה הלוי בא לירושלים 'עם המלך מספרדי'. קרוב לוודאי שנמצא כאן שיבוש כלשהו, ואפשר להעלות השערות שונות בנוגע לביטוי המקורי: שמא צריך להיות כתוב 'מספרד', או אפשר שהביטוי 'עם המלך' עומד בפני עצמו ו'מספרדי' פירושו רק שהשיר נוסד בבוא ר' יהודה הלוי לירושלים מספרד. אם בכל אופן מתארת המילה 'מספרדי' את המלך, לא ברור באיזה מלך מדובר¹⁹.

אפשר שצריך לתקן 'מעם' במקום 'עם', ואז הכותרת רומזת לכך שר' יהודה הלוי עזב את מלך ספרד בעת יציאתו לארץ ישראל. על פי הבנה זו אין בכותרת מידע על כך שהמלך נלווה אל ר' יהודה הלוי (או להיפך) או על כך שהגיע איתו לירושלים. אפשרות נוספת היא שיש לתקן 'הספרדי', ויש לפנינו כינוי לאדם מסוים²⁰. צורת הניסוח של המשך: 'נשא את קולו ובכה על חורבנו ואמר' מזכירה כותרות ערביות של שירים עבריים בדיואנים (אוספי שירים), ואפשר שמילים אלה הן במקורן תרגום של אחת הכותרות הערביות של השיר²¹.

בכל אופן אין בכותרת שלפנינו שום ידיעה על מותו של ר' יהודה הלוי בירושלים. אמנם אין עניינה של הכותרת לספר ידיעה כזאת בהקשר הזה, אבל קשה להניח שמי שהכיר את המסורת ופירש אותה כמדברת על איזה מלך ספרדי (בהנחה שאין לפנינו טעות סופר, כאמור) הכיר וקיבל גם את המסורת של מעשה הפרש הערבי; הרי רחוק הדבר שר' יהודה הלוי ימצא את מותו מידי פרש ערבי, כאשר עומד לצידו

בהמשך, כי השיר 'ציון הלא תשאל' הוא הפיוט השני המיוחס בכתב היד לר' יהודה הלוי, ושלושה פיוטים קודם באה כבר הכותרת 'יסוד רבינו יהודה הקשטלין' ללא 'הלוי'.
19 קשה ביותר לפרש שהכוונה למלך הכוזרי, כי הקשר בין מסעו (הספרותי) של החבר בסוף ספר הכוזרי לבין מסעו של ר' יהודה הלוי עצמו מחייבת השוואה ספרותית שאינה מתאימה לזמנים קדומים. מה עוד שגם בספר הכוזרי אין המלך מצטרף לחבר בנסיעתו. ובכלל איננו יכולים להניח שאיזה תרגום עברי של ספר הכוזרי עמד לפני חכמי אשכנז במאה השלוש עשרה.

20 יתכן שיש כאן תרגום לעברית של כינוי כלשהו (וכעין הכינוי לאחד מחסידי זנטא: 'רבי מצרפת שמו', השווה 'גזרות שנת תתנ"ו לראב"ן', בתוך: ספר גזרות אשכנז וצרפת, מהד' הברמן, ירושלים תש"ה, עמ' עח).

21 אבל אין כותרת כזו בין הכותרות הידועות מכתבי היד של הדיואנים של ריה"ל. הכותרות הידועות ל'ציון הלא תשאל' הן (בתרגומו של י' רצהבי): א. 'תיאר מעלת ארץ ישראל וסגולותיה'; ב. 'ואמר בתארו וכו'; ג. 'ולו, אלהים ירצהו, על התשוקה לבית האלהים, יתגדל ויתעלה'. עיי' י' רצהבי, 'כתובות ערביות לשירי יהודה הלוי', עלי ספר יז (תשנ"ג), עמ' 65.

מלך ספרדי. ואכן גם המסורת על הפרש הערבי אינה מזכירה מאומה על מלך ספרדי כלשהו שהיה בין מלווי של ר' יהודה הלוי בארץ. בכל אופן, הכותרת שבכתב היד מלמדת אותנו שהמסורת על בואו של ר' יהודה הלוי לירושלים, ועל כך שקרא שם את שירו, הייתה ידועה באשכנז לפחות בשנת 1289²². ידיעה זו מקדימה, אם כן, במאות שנים את המסורת הידועה לנו מן הספר 'שלשלת הקבלה'. מתקבל על הדעת שהמסורות על הפיוטים הצרפתיים והספרדיים הכלולים בכתב היד, וכן ידיעותיו של הסופר על ייחוסיו של ר' יהודה הלוי, הגיעו לעורך כתב היד ממקור צרפתי, מקור שבכתב או שבעל פה. לפי זה נראה שגם המסורת העומדת לפנינו בכותרת הנזכרת הגיעה לסופר כתב היד שלנו ממקור צרפתי. אם אמנם מבוסס חלקה האחרון של הכותרת על תרגום של ניסוח ערבי קדום, הרי מוצאו של חלק זה של הידיעה הוא בספר עצמה. השתלשלות המסורות על ציר הזמן יכולה להביא אותנו למסקנה סבירה שהמסורת האצורה בכותרת האשכנזית הייתה ידועה, רובה ככולה, בצרפת (או אף בספרד) כבר בתחילת המאה השלוש עשרה.

ה

כותרות קרובות לזו שבכתב יד אוקספורד נמצאות בראש 'ציון הלא תשאל' בשמונה כתבי יד אשכנזיים נוספים. ואלה נוסחי הכותרות²³:

א. קינה זאת יסד ר' יהודה הלוי קשטלין לפני הר [ציון]²⁴ ששמו(ים) המקום ישיבנה מהרה בימינו אמן

ב. זאת הקינה יסד הרב ר' יהודה קשטלין כשעמד לפני הר ציון שיבנה במהר בימינו אמן אמן סלה

ג. זאת הקינה שאיסד רבינו יהודה קשטלין כשעמד לפני הר ציון

ד. זה הקינה יסד רבנא יהודה הקשטלין כשעמד לפני הר ציון ששמו השם יבנה אותו במהרה בימינו אמן אמן סלה

22 קרבתו של הסופר לחוג תלמידיו של ר' מאיר מרוטנבורג יכולה ללמד שגם המהר"ם ידע (בסבירות כמעט מלאה) על המסורת בדבר נסיעתו של ר' יהודה הלוי והגעתו לירושלים, ושניסיון המסע של המהר"ם קיבל השראה גם ממסעו של ר' יהודה הלוי. עיין על כך גם במאמרו של א' גרוסמן, 'זיקתו של מהר"ם מרוטנבורג אל ארץ ישראל', קתדרה 84 (תשנ"ז), עמ' 63-84.

23 ואלה כתבי היד (מן המאה הארבע עשרה ואילך) לפי סדר הכותרות: א. אראס, ספרית האוניברסיטה, 4 (560); ב. ליידין, ספרית האוניברסיטה II, 214; Acad.; ג. ורשה, ספרית האוניברסיטה, Or 258; ד. דרזדן, ספרית המדינה Eb A; ה. פרמה, ספרית הפלטינה Cod.Parm.3251; ו. וטיקן ebr.312; ז. קמברידג', ספרית האוניברסיטה Add 662; ח. פראג, הספרייה הלאומית VI. תודתי לפרופ' שמחה עמנואל על אחת ההפניות, ולפרופ' אליזבט הולנדר שהעבירה לי את הרשימה המלאה.

24 הסופר כתב בהיסח הדעת 'הר סיני' ותיקן ל'הר ציון'.

ה. זאת הקינה יסד ר' יהודה קשטין לפני הר ציון ששמו(ו)ם] השם יחזירנו למקומו
ו. זאת הקינה ר' יהודה הלוי קשטין לפני הר ציון ששם המקום ישיבנה מהרה
בימינו אמן סלה
ז. זאת הקינה יסד הרב רבי יהודה קשטין כשעמד לפני הר ציון שיבנה במהרה
בימינו

ח. זאת הקינה יסוד ר' יהודה הלוי קשטין לפני הר ציון
כל הכותרות האלה דומות מאוד זו לזו, וניכר מיד שכולן יונקות ממסורת אחת.
גם הכותרת שהבאנו מכתב יד אוקספורד יונקת מאותה מסורת, אבל היא מוסיפה
שלושה פרטים הייחודיים לה בלבד: 1. 'במשקל חזק'; 2. 'בבואו לירושלים עם המלך
מספרדי'; 3. 'נשא את קולו ובכה על חורבנו ואמר'. מאידך היא משמיטה את הברכה
'שיבנה במהרה בימינו' הבאה בצורות שונות בשש מתוך שמונה הכותרות שהזכרנו.
מתקבל על הדעת, אם כן, שהיו לפחות שתי מסורות שהגיעו לאשכנז: המסורה
הראשונה היא המסורת הפשוטה, שממנה התפתחו כל הכותרות, והיא מנוסחת
לדוגמא בכותרות ג' ו'ח ('זאת הקינה יסוד ר' יהודה הלוי קשטין לפני הר ציון'). אחר
כך נוספה המילה 'ששם'. מנוסח זה התפתחה המסורת המוסיפה את הברכה.
במקביל הגיעה לאשכנז מסורת שניה, שהורכבה על גבי המסורת הראשונה, וכך
נוצרה הכותרת המפורטת שבכתב יד אוקספורד.
ריבוי הכותרות בכתבי היד האשכנזיים, והעובדה שהכותרת שבכתב יד
אוקספורד משנת 1289 היא כנראה שלב שני או שלישי בהתגבשות הנוסח, מחזקים
את השערתנו שהמסורת כולה הגיעה לאשכנז בתחילת המאה השלוש עשרה, וסביר
אם כן שהיא הייתה ידועה בצרפת או בספרד גם קודם לכן.

ו

מן המפורסמות הוא שהמסורת על הגעתו של ר' יהודה הלוי לירושלים ועל מותו
על ידי הפרש הערבי נתפסו במשך שנים רבות כאגדות עממיות. בניגוד לתפיסה זו
- התעודות מן הגניזה מוכיחות בסבירות קרובה לוודאי שאכן ר' יהודה הלוי הגיע
לארץ ישראל, אך הן לא מלמדות אותנו יותר מזה. מאידך לא נתגלתה עד היום כל
תעודה היסטורית השוללת את הידיעה הנזכרת על דרך מותו של ר' יהודה הלוי.
קדמותה היחסית של המסורת האצורה בכותרת הפיוט שבכתב יד אוקספורד
מחייבת אותנו לחזור ולדון בסבירותם ההיסטורית של כמה פרטים הכלולים בה.
1. לפי המסורת הכלולה בכותרת ובמקבילותיה חיבר (=יסד) ר' יהודה הלוי את
השיר 'ציון הלא תשאלו בירושלים. כבר תמה שד"ל מאוד על האפשרות הזו, שהרי
תוכנו של השיר מלמד שהוא נכתב במקום רחוק מארץ ישראל. וכך לשון דבריו,
בפירושו לבית השלישי שבשיר - 'ושלום אָסיר תִּאָּוֶה נֹתֵן דְּמַעְיוֹ כְּטֵל חֶרְמוֹן וְנִכְסֵף
לְרִדְתָּם עַל הַרְרֵי־דָ': 'המשורר היושב בגלות ספרד ולבבו תמיד לארץ אבותיו... ואני
אתמה תמהון גדול על כמה חכמים חדשים גם ישנים, האומרים כי השיר הזה חברו
המשורר אחרי ביאתו לארץ הצבי ולעיר הקדש, ולא ראו כי הבית הזה וכמה בתים

אחרים הבאים לפנינו מורים באצבע כי המשורר היה עומד בארץ רחוקה מא"י בכתבו השירה הזאת²⁵.

נראים דבריו של שד"ל שהשיר 'ציון הלא תשאל' נכתב בספרד²⁶. ר' יהודה הלוי לא 'יסד' את השיר בארץ ישראל, אבל אפשר שאמר אותו בירושלים. כפי שראינו לעיל, גם לפי ר' גדליה אבן יחיא (בעל 'שלשלת הקבלה') ר' יהודה הלוי 'היה אומר הקינה שהוא חבר', כלומר אמר בירושלים את הקינה שחיבר עוד קודם לכן²⁷. אין בידינו כמובן גם שום שיר אחר של ר' יהודה הלוי שתוכנו מורה עליו או שידוע עליו שנכתב בירושלים. הימצאותו של שיר כזה הייתה מחייבת מסלול הפצה מיוחד במינו.

2. השיר 'ציון הלא תשאל' נתחבר כשיר חול, ולא כקינה לתשעה באב. כך נוכל ללמוד מצורתו וממשקלו, שאינו רגיל בשימוש בפיוטים, וגם מן העובדה שהוא אינו

25 דיואן ר' יהודה הלוי זצ"ל, מהדורת שד"ל, הוצאת מקיצי נרדמים תרכ"ד, דף ו' ע"ב. הבתים האחרים המלמדים על היות המשורר רחוק מארץ ישראל הם 'שֶׁם הַשְּׂכִינָה שְׁכָנָה לְךָ' (ולא 'כאן'), 'מִי יִתְנַנֵּי מְשׁוּטָט בְּמִקְוֹמוֹת אֲשֶׁר נִגְלוּ וכו', 'מִי יַעֲשֶׂה לִי כְּנָפִים וְאַרְחִיק נְדוּד אֲנִיד לְבַתְּרֵי לְבָבִי בֵּין בְּתָרִידִי, ועוד.

26 ע' פליישר העלה את ההשערה שהשיר 'ציון הלא תשאל' נכתב במצרים, בדרכו של ריה"ל מספרד לארץ ישראל, כחלק מן הפולמוס על חשיבותה של מצרים לעומת ארץ ישראל. השווה דבריו ב'יהודה הלוי ובני חוגו', עמ' 235, הערה 130. הכוונה לבית 'שְׁנַעַר וּפְתָרוֹס הַיַּעֲרִיכּוּךָ בְּגִדְלָם וְאִם הִבְלָם יְדַמּוּ לְתַמְיָד וְאוּרִיד', שבו מודגש המשורר את חשיבותה של ארץ ישראל יחסית לשנער (=בבל) ופתרוס (=מצרים). אבל אין כל צורך להיזקק לפתרון זה, ולשון השיר מראה, כדעת שד"ל, שהמשורר נמצא במקום רחוק מאוד מארץ ישראל. שיטתו הקבועה של ר' יהודה הלוי היא שמצרים ובבל נמצאות במדרגה גבוהה יחסית לשאר הארצות, אך נמוכה מזו של ארץ ישראל. הרעיון מובע ב'ציון הלא תשאל' (ויש לפרש: **אפילו** שנער ופתרוס היערכוך בגדלם), בספר הכוזרי (מאמר ב אות כב, ועיין בתמיהת המפרשים שם), בשיר 'ראה ערים' (דיואן ר' יהודה הלוי, מהד' ח' בראדי, ב, עמ' 180) וכן בשיר 'למצרים עלי כל עיר תהלה' (שם, באותו עמוד. 'מצרים' כאן היא העיר פוסטאט). בשיר אחרון זה מהלל המשורר את מצרים, אבל בדיוק באמצע השיר הופך את הכיוון ומדגיש את נחיתותה של מצרים (ובבל) יחסית לארץ ישראל. הכותרת בדיואן הערבי לשיר זה היא (בתרגום לעברית, על פי פליישר, שם): 'מה שְׁאָמְרוּ לְמִי שֶׁתַּפֵּס אוֹתוֹ עַל עֲלוֹתוֹ לְפֹסְטָאט אִף שֶׁכִּיוֹן לָאֵרֶץ יִשְׂרָאֵל, וְאִמְרוּ בְּשִׁבְחָה' (של פוסטאט). לפי הכותרת הזו (ועל פי תוכן השיר בסופו) היה מי שהקניט את ר' יהודה הלוי על שנסע מאלכסנדריה לפוסטאט במקום לנסוע ישירות לארץ ישראל. הכוונה הפשוטה של הכותרת היא שהמשורר אמר בשבחה של פוסטאט דברים, שבגללם רצה לראותה עוד קודם הגיעו לארץ ישראל. הכותרת מתאימה אפוא לגוף השיר ולא הבנתי מדוע לדעת שד"ל ופליישר הכותרת אומרת דברים הפוכים מגוף השיר, עיין פליישר, שם, עמ' 234, הערה 229, ועיין הערותיו של ברודי לשיר).

27 שיבוש דומה קרה כנראה גם במסורת האשכנזית על הפיוט הארץ ישראלי הקדום 'ונתנה תוקף'. נראה שר' אמנון, שהיה במקורו בן איטליה, רק אמר את הפיוט, אותו הכיר ממקורותיו האיטלקיים, בבית הכנסת, אך שומעיו חשבו כאילו הוא גם 'יסד' (=חיבר) אותו. עיין על כך במאמרי 'דמותו ההיסטורית של ר' אמנון ממגנצא וגלגוליו של הפיוט "ונתנה תוקף" באיטליה, באשכנז ובצרפת', ציון סז (תשס"ב), עמ' 127 ואילך.

מופיע ברשימות קדומות המביאות את פיוטי ר' יהודה הלוי על פי סדר המועדים²⁸. גם מבחינת תוכנו אין הוא קינה קלאסית (ודאי לא לתשעה באב), אלא שיר ערגה אישי, כמו שאר השירים שבקבוצת 'שירי ציון' של ר' יהודה הלוי. אבל המסורת שהבאנו מכל כתבי היד מכירה את השיר רק כקינה, שאותה אמר ר' יהודה לראשונה בירושלים.

ההנחה שהשיר נתחבר בספרד ולא במזרח מסבירה גם ביתר קלות את תהליך הפצתו והתקבלותו המהירה בקהילות צרפת ואשכנז. שהרי בספרד יכול היה השיר להיכתב שנים רבות לפני 1140, היא שנת יציאתו של ר' יהודה הלוי למסעו²⁹. לא ידוע אם הוא שימש כקינה לתשעה באב בספרד עצמה, אך אפשר שכך היה³⁰. ידוע שהשיר שימש כקינה לתשעה באב באירופה בקהילות פרובאנס ('מנהג ארבע קהילות'). בתפקידו זה הגיע כנראה לצרפת, ומשם התגלגל לאשכנז, עם פיוטים ספרדיים אחרים. פיוטים כדוגמתו ('ציונים') התחילו להיכתב מוקדם מאוד, כנראה עוד לפני שנת 1200³¹.

28 על הרשימות שבהם כלולים פיוטי ריה"ל לפי המועדים עיין ע' פליישר, 'חומרים ועיונים לקראת מהדורה עתידית של שירי רבי יהודה הלוי, אסופות ה, ירושלים תשנ"א. השיר אינו מופיע לא בין פיוטי שבת חזון ולא בין הקינות לתשעה באב (אין ברשימה פיוטים של ריה"ל לשבת 'שמעו'), לא ב'רשימת וילסקר' (שם, עמ' קעו ואילך, מס' 53-112) ולא ברשימה נוספת (שם, עמ' קסא-קסב). שתי הרשימות הן כנראה גלגולים מרשימה קדומה שהייתה מפתח לדיואן שכלל את כל פיוטי ריה"ל למועדים, שערך ר' חייא אלמגרי, בן המאה ה'ב. אמנם השיר חסר גם מ'רשימת נויבאואר' (שם, עמ' קמג) שהיא קטע של רשימת שירי חול של ריה"ל, אך אפשר שהיה רשום בחלק החסר של הרשימה (שם).

29 מבחינת תוכנו יש לשיר מקבילות רבות בספר הכוזרי, אשר נכתב, קרוב לוודאי, סביב שנת 1125. זאת התקופה שהחלטה העקרונית לעלות לארץ ישראל גמלה בליבו של ר' יהודה הלוי.

30 השיר שימש כפיוט להוצאת ספר תורה בשבת 'שמעו', עי' דיואן ר' יהודה הלוי מהד' שד"ל (לעיל, הערה 25), דף ג, ע"א. הוא מופיע בין קינות אחרות לתשעה באב גם בכמה קטעי גניזה, אך יש עדיין לבדוק את מקורם וזמנם של קטעים אלה. אם יתברר שהוא שימש כקינה לתשעה באב גם במצרים כבר בתקופה קדומה, נוכל להניח שמקור המנהג נמצא בספרד עצמה, ושמשם הוא הועבר הן למצרים והן לפרובאנס. תודתי לד"ר שרה כהן על העזרה באיתור קטעי הגניזה, ועל בדיקת הקשרם הליטורגי.

31 השווה פליישר, שירת הקדש העברית בימי הביניים, ירושלים תשל"ה, עמ' 471. אחד הפיוטים הראשונים שנכתבו לפי הדוגמא הזאת הוא כנראה פיוטו של ר' אלעזר הרוקח 'ציון הלא תשאלו לשלום עלוביך'. לפי המסורת שהבאנו לעיל (מכתב היד שלנו) נכתב פיוט זה בעקבות הרג אשתו ושתי בנותיו של המחבר, מאורע שאירע בשנת 1197. אפשר שהפיוט 'ציון כחי כל צרי', שמחברו ר' אברהם החוזה (=האסטרונום), קדום לפיוטו של ר' אלעזר הרוקח. הוא מופיע לעיתים לפניו בסדר הקינות שבכתבי היד האשכנזיים, כך גם בכתב יד אוקספורד שלפניו. על פיוטים נוספים שהולכים בעקבות 'ציון הלא תשאלו', מהם גם מפרובאנס ומספרד (אך כנראה מאוחרים לשני הפיוטים שהזכרנו) עיין ב' בר תקוה, 'סוגות וסוגיות בפיוט הפרובנסלי והקטלוני', באר שבע, תשס"ט, עמ' 400 ואילך.

3. גם המסורת שר' יהודה הלוי הגיע לירושלים 'עם המלך מספרדי' (בהנחה שהמילים אינן משובשות) אינה מתאימה לידוע לנו על הנסיעה ממצרים לארץ ישראל. ריבוי התעודות והשירים מוכיח בוודאות מוחלטת שלא הגיע עם ר' יהודה הלוי שום מלך מספרד. אמנם כמה מידידי הספרדים של ר' יהודה הלוי הצטרפו אליו במסעו למצרים, אבל יש בידינו עדות ברורה שאיש מהם לא המשיך עמו מאלכסנדריה לארץ ישראל - ר' יהודה הלוי כתב על כך בעצמו בשיר שחיבר לפני עלותו לספינה באלכסנדריה. בעת היפרדו מאחרון ידידי הספרדים, שלמה אבן גבאי, כתב ר' יהודה הלוי כך:

לְעַת כְּזֹאת תִּכְלַע עֵינַי וְתִרְדַּ / וְתִשֵּׁם נְחֲלִי דְמַעֵי בְמוֹרְד...
תְּמוּל נֶקֶל פְּרוֹד יִצְחָק בְּעֵינַי / וְאִם יִתֵּר לְבָבִי לוֹ וְתִרְדַּ
אֲבָל נָד מְמֻקְוֹמוֹ עַל שְׁלֵמָה / אֲשֶׁר נָד וְעִזְבֵנִי מִפְּרָד
אֲיֹאֵשׁ מִרְאוֹת אַחֵי וְרַעֵי / וְזֶה סוֹף כָּל יְדִידֵי מִסְפָּרְד

ביאור: יצחק הוא יצחק אבן עזרא, ממנו נפרד המשורר עוד קודם לכן. ואם: ואפילו אם. יתר: ינתר. נד: לבבו של המשורר. שלמה: הוא ידו שלמה אבן גבאי. נד: רחוק ממני. מפורד: בודד.

מכאן שר' יהודה הלוי נסע לארץ ישראל בספינה בלא כל ידיד מידידי הספרדים. 4. לבסוף עלינו לתמוה כיצד נשתרבו הביטוי 'עם המלך' למסורת שהבאנו מכתב יד אוקספורד, ומה תרומתו לידיעה שהיא מספרת על ר' יהודה הלוי. אפשר שבבסיסה של הידיעה עומדת מסורת על מישהו שנלווה לר' יהודה הלוי בביקורו בארץ, חזר לספרד, וסיפר את קורותיו של ר' יהודה הלוי בירושלים. המסורת אולי חשבה שמדובר במישהו שהגיע מספרד, אבל אפשר שמדובר במישהו שנפגש עם ר' יהודה הלוי רק בהיותו כבר בארץ ישראל. סוף כל סוף הימצאותו של אדם שנלווה לר' יהודה הלוי, ואשר ידע לספר משהו על מותו ומועד פטירתו של המשורר, מוכחת גם מתוך האגרות שבגניזה הקהירית, לפיהן שמעו יהודי מצרים על נסיבות מותו של ר' יהודה הלוי, וידעו את תאריך מותו די במדויק³². אדם כזה יכול היה לספר גם על כך שר' יהודה הלוי הגיע לירושלים וקרא שם את שירו למרגלות הר ציון. כאמור, אין בידינו עדות שמפריכה ידיעה זו.

עיקר חשיבותה של המסורת האשכנזית שהבאנו מכל כתבי היד הוא בכך שהיא מקדימה הרבה את זמן חיבורן והפצתן של פרטי הידיעות אודות ביקורו של ר' יהודה הלוי בירושלים. אפשר שהיא מוסיפה עליהן פרט חדש, על מלווה של ר' יהודה הלוי בירושלים, אם כי פרט זה אינו בא עדיין בצורה ברורה. נותר רק לקוות שעוד יתגלו מקורות נוספים אשר יאששו (או שמא יפריכו) פרטים אלה, אז נוכל לדעת דבר ברור אודות מהלכי חייו האחרונים של המשורר בארץ ישראל.

32 עיין פליישר, 'יהודה הלוי ובני חוגו', עמ' 253-255. מתוך אחת האגרות שם אפשר שעולה רמז על קשר כלשהו בין מותו של ר' יהודה הלוי ובין שערי ירושלים, אך האיגרת פגומה וקשה מאוד לפענח ממנה דברים ברורים.